

„Telegdi-féle betűkkel és Telegdi-féle szabályok szerint” írt le két rovásírást mondatot Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvébe (SEBESTYÉN i. m. 111).¹

Nem tudjuk határozottan, vajon Telegdi János Rudimentájának 1598-ban írt eredeti szövegében is megvolt-e már a ψ (= $\dot{z}$) hangértékének *zs*-vel való jelölése, de több körülmény szól amellett, hogy ez éppen nem lehetetlen.

1. Először is emlékeztetnünk kell a Telegdit követő — már idézett — két följegyzésnek, a Csulyak-félének és az 1680 körüli alfabetumnak a *zs* betűjére.

2. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a ψ -nek a székely ábécé némelyik másolatában előforduló latin betűs jele, illetőleg neve alighanem a *zs*, illetőleg az *ezs* romlott változata. Hickesnek Harsányi-féle ábécéje (a SEBESTYÉN i. m. 112 közölte faksimile szerint) *ezs*-et írt, Bél Mátyásnak Kapossi-féle betűsorában (i. m. 115 szerint) szintén ilyesmit látunk, a marosvásárhelyi kézirat Dési-féle alfabetuma pedig olyan betűt mutat a faksimilében, amelynek első eleme *s*, a második meg a *z*-hez (i. m. 117) hasonlít.

3. Mind Csulyak Istvánnak két betűsora (JAKUBOVICH: i. h.), mind a Rudimenta fogarasi kéziratának ábécéje (i. m. III. faksimile) szorososan a latin betűrendben halad:² ettől csak egy fontosabb eltérés van: Csulyak második alfabetumában a *z* után írja a $\dot{z}$ rovásbetűjét, jóllehet hangját (latin betűkkel) *sch*-vel jelöli; a fogarasi másolat leírója szintén utolsónak, a *z* után veti papírra a $\dot{z}$ értékű jelet, ennek latin átírása azonban nála *Ss*. Aligha kockázatos tehát föltennünk, hogy a $\dot{z}$ rovásírástól jegye azért kerülhetett a betűsor végére, mert hangértékének latin betűkapcsolattal való kifejezése az eredeti(bb) kéziratban az ábécé rendje szerint a *z* után következett. Mivel a *z* betűt ez alfabetikus rend szerint csak *z*-vel kezdődő betűkapcsolat követhette, és mert helyesírástörténetünk (KNIEZSA idézett két munkája) a *z*-vel kezdődő betűkapcsolatok közül a $\dot{z}$ hang jeleként csak a *zs*-t ismeri, arra kell gondolnunk, hogy mind az *sch*, mind az *Ss* a *zs* betűnek romlott alakja. Következtetésünk érvényes Kapossi *ezs* betűjére (SEBESTYÉN i. m. 115: faksimile) és Dési *sz*-szerű betűjére is (i. m. 116: faksimile): ezek szintén az ábécé végén vannak, a *z* után.

Mindez valószínűvé teszi azt a föltevésünket, hogy a magyar rovásírással foglalkozó följegyzésekben körülbelül a XVI. század végétől használták a $\dot{z}$ hangértékű *zs* betűt, amelyet — az ábécé rendjében — a *z* után iktattak.

VÉRTES O. ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Sestakert. 1. Az ország legnagyobb részében ismeretlen ez a szó, a Debrecen környékiek azonban (vagy azok, akik gyakran megfordultak, esetleg rövidebb-hosszabb ideig ott is éltek Debrecenben) jól ismerik. Igaz, nem közszóként, hanem földrajzi névként. A Sestakert ugyanis a debreceni nagyerdő és a város központja közti egyik városrésznek — szőlővel, még inkább gyümölcsfával beültetett kertvidéknek — a neve.

¹ Talán több pusztá érdekességnél az a körülmény, hogy ezt a rövid szöveget Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvébe írta: tudniillik ugyanebbe a könyvbe írt régi magyar rovásjelekkel Franequerában a következő év elején egy bibliai idézetet Csulyak Gáspár, Csulyak Istvánnak egyetlen életben maradt gyermeke, aki — JAKUBOVICH szerint — eltanulta apja székely írástudományát (vö.: JAKUBOVICH i. m. 14; SEBESTYÉN i. m. 111).

² Miskolci Csulyak azonban közvetlenül a *cz* után írja a *ch*-t, s a két *k* hangértékű jelet egymás mellé írja, jóllehet az egyiket *k*-val, a másikat pedig *chr*-rel írja át.

Az elnevezés a szépirodalomban is felbukkan. Móricz Zsigmond Debrecenben játszódó, 1925-ben megjelent bájos kisregényében, a Pillangóban többször is találkozzunk vele. Az 1954-i kiadásból idézek; a keresett szót mindig dőlt szedéssel emelem ki: „A *Sestakert*, nagy szőlő-világ; lingő-lengő homokhát a Nagyerdő alján; ott volt Hitves Pálnak egy piciri kis háza.” (31); „Milyen jó, hogy ők éppen egy irányban laknak, mind a ketten *sestakertiek*.” 331); „Idefenn laknak a Poroszlai úton, a *Sestában*, egy gyönyörű szép villában” (63); „Itt a *Sesta-kertben* azelőtt télen át üresen állott húsz-harminc présház is a szőlőkben, nincs most üresen még a fatartó, meg a nyári kemence sem.” (78.) De előfordul a *Sestakert* szó számunkra lényeges első tagja Adynál is, mégpedig egy bennünket ugyancsak érdeklő összetételben. „A maradandóság városa” című verséből idézek:

Vajjon igaz, hogy Debrecenben
A Maradandóság lakik?
Én a Mulandóság fia vagyok
S azért siettem most ide,
Hogy megkeressek valakit.

Itt kell, hogy éljen valahol még,
csak elrejtik évek s falak,
Gyöngyvirágosan *Szeszta-bort* iszik,
Lecsacsizza az Életet,
Leányt úz, vagy verset farag.

A versben szereplő *Szeszta-bor* kifejezés minden kétséget kizáróan a *Sestakert* szőlőjéből készült bornak a megjelölője. Előttünk áll tehát a feladat, hogy válaszoljunk: Honnan ered, és mikor keletkezett a *Sestakert* elnevezés?

2. Az összetétel második tagjáról, a *kert* szóról fölösleges bármit is mondanunk. Annál érdekesebb a *sesta* elem. Én ezt összevethetőnek tartom a következő adatokkal: „*sesta* gyerek” (Baksay: Irod. dolg. I, 274: NSz.); *sesta* 'elemi iskolás kis gyermek' (Nagykúnás: MTsz.); „*sesta* (*sesta* bogár) elemi iskolás. (Rimaszombat.) A *sestán* kívül más iskolásokat is titulálnak ily díszes nevekkkel, mint: a polgári iskolába járókat poloskának, a kereskedelmi akadémiába járókat czinkésnek” (Dobos József, A magyar diáknyelv és szótára. Bp., 1898.); *sesta* 'első osztályú elemista' (Kisújszállás: MNy. XIV, 212; Hajdú m.: ÚMTsz.); *sesta* 'iskolai első elemi osztály' (Hódmezővásárhely: ÚMTsz.); *sesta* 'első elemi osztály' (Hódmezővásárhely környéke: ÚMTsz.); „Ahogy a mise véget ért, Marcellusz intett a priornak, hogy várják meg a *szeksztának* nevezett officium-részt is.” (Gárdonyi: Isten rabjai. 1908/1964: 323).

3. Szerintem a felsorolt szavak egytől egyig a 'hatod(ik)' jelentésű latin *sextus* nőnemű változatával azonosak. A jelentéstani magyarázat egyik esetben sem nehéz. Az 'első osztályos elemista' jelentést föltehetőleg az iskolás korúvá lett gyermekek életkorára való utalással nyerte ez a szó, s a többi ezzel összefüggő jelentés ('elemi iskolás', 'első elemi osztály') már csupán az elsőnek a kiágazása. A Gárdonyinál olvasható *szekszta* a római katolikus egyházi nyelvben a breviáriumnak, a napi kötelező papi imának egyik részét, az ún. „kishorák” egyikét jelenti.¹ A *Sestakert* elnevezésben levő *sesta* pedig nézetem szerint „telekkönyvi” eredetű szó, s a jelzett földterület kiosztásának, felparcellálásának valamilyen ma már — legalábbis számomra — kideríthetetlen módosítására utal.

¹ ZIMÁNDI ISTVÁN szíves közlése.

Hangtani szempontból a Gárdonyi-féle adat nem szorul semmiféle magyarázatra. A *sesta*, *sēsta*, *sēsta* alak *s*-ező volta szintén természetes, vö. *sors*, *sekrestye*, *fiskális* stb. (BÁRCZI, Szók.² 104). Az, hogy e szónak *s*-ező és *sz*-ező változata egyaránt van — gondoljunk az Adytól idézett *Szeszta-bor*-ra —, szintén nem példátlan jelenség, vö. *sakramentum* ~ *szakramentum*, R. *minister* ~ *miniszter*, R. *september* ~ *szeptember* stb. (FLUDOROVITS, LatJszHt.). Az egyetlen „szabálytalanság” a szóbelseji *xt* > *st* fejlődés. FLUDOROVITS ugyan csak arról beszél (MNY. XXVI, 374), hogy a latin *x* hangértéke a régi magyar helyesírásban *ks* és *ksz*, magyar megfelelője pedig jövevényszavainkban általában *ks*, ritkábban *gz*, újabban egyre inkább *ksz*, ennek ellenére természetesnek érzem a *seksta* > *sesta* fejlődést is. Szerintem itt az ejtést megkönnyítő hangkieséssel állunk szemben, körülbelül olyanai, amilyen a (német *buchsbaum* ~) osztrák-bajor *pukszpám* > *puszpáng* szóban ment végbe (HORGER: MNY. XXVIII, 140—5; KÁLMÁN: Nyműv. 53). De HORGER (i. h. 141) némileg más magyarázata ellenére ide kapcsolhatóan érzem a R. *ocsktábla* > R. *okcstábla* > R. *okstábla* > *ostábla* fejlődést is (vö. GALGÓCZY: MNY. XXV, 203), továbbá szorosán ide tartozónak PAIS DEZSŐ példáját (MNY. XII, 370): „Az 1273: *Jacobum filium Sys* (Hazai Okmt. VII, 141) eredhetett *Sisk*-ből a kicsinyítő *-k* elvonásával, vagy pedig egy *Sistus* változattól csonkulhatott becézővé.” PAIS tehát — minthogy cikkében az egyházi latin *Sixtus* keresztnév magyarosított változataival foglalkozik — *Sixtus* > *Sistus* fejlődésre utal. Ez hangtanilag pontosan megegyezik a *sesta* > *sesta* változással.

4. Persze; a *Sestakert* *sesta* szavának ez a magyarázata csak akkor lesz igazán meggyőző, ha valamivel bizonyítani is tudjuk a latin *sesta*-ból való származását. Sajnos, az a munka, amelytől pedig tárgyát tekintve elsősorban várnánk eligazítást (BALKÁNYI SZABÓ LAJOS, Debrecen helynevei. Debrecen, 1865.), nem tájékoztat bennünket a kérdésről. Kereken száz debreceni és Debrecen környéki helynevet magyaráz, köztük több szőlőskertnek a nevét is (pl. *köntös*, *tóczós*, *boldogfalvai*), s könyve befejezésül azt írja a szerző, hogy csak az érdektelen vagy az országszerte közhasználatú neveket nem vette föl gyűjteményébe, a *Sestakert*-ről azonban nem ejt szót. Ám mégis van bizonyítékunk a keresett szónak a latin *sesta*-ból való származására Debrecen egykori kitűnő ismerőjének, SZÜCS ISTVÁNNAK „Szabad királyi Debrecen város történelme” című, háromkötetes munkájában (Debrecen, 1871.). A város szőlőskertjeiről ezt olvassuk benne (I, 24—5): „Debreczen várost következő szőlős-kertek környezik: Köntös, hatvan-utczai, disznótúrás, posta, tóczós, téglás, varga, boldogfalvai, homok, csapó, séta, *sesta*, új, vén és csige-nevű szőlőskertek. Ezenkívül a liba-kert nevű veteményes kert, valamint újabb időben több felfogott veteményes kertek is környékezik a város területét.” A szónak ez a csaknem egy évszázaddal ezelőtti *sesta* írásmódja megítélésem szerint kellően bizonyítja a latin származtatás helyességét.

5. Az első kérdésre, arra, hogy milyen eredetű a *sesta* szó, ezzel — legalábbis részben — válaszoltam is. Van azonban még egy feladatom: arra felelni, hogy mikor keletkezett ez a debreceni illetőségű *Sestakert* elnevezés. A válaszhoz vállatóra kell fogni a Debrecenről szóló monográfiákat és helyrajzi munkákat.

Az első próbálkozások sikertelenek. A legfiatalabb munkában, BALOGH ISTVÁN „Debrecen” című, elsősorban a város műemlékeivel foglalkozó, gazdag tartalmú monográfiájában (Bp., 1958.) csak néhány általános megjegyzést találunk a kertkultúráról, mindennemű felsorolás nélkül. Hasonlóképpen keveset mond nekünk, s erről a kérdésről éppenséggel semmit a „Hajdúvármegye és Debrecen sz. kir. város adattára” című, hatalmas, több mint 600 lap terjedelmű monográfia (Debrecen, 1937.), valamint Debrecen egyik legkiválóbb ismerőjének, ZOLTAI LAJOSNAK „Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén...” című munkája

(Debrecen, 1925.) is. Amikor azonban a CSOBÁN ENDRÉTŐL szerkesztett, „Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye” című, szintén igen testes monográfiát kezünkbe vesszük (Bp., 1940.), már-már úgy érezzük, nyomra bukkantunk; ugyanis e könyvnek külön terjedelmes fejezete foglalkozik a „Kertgazdaság, gyümölcsstermesztés és értékesítés” kérdésével. Sajnos, a fejezet szemmel láthatólag nem önálló kutatáson alapul, hanem szinte teljes egészében SZÜCS ISTVÁNNAK már általunk is idézett munkájára épül, s ráadásul a szőlőskertek felsorolásából — ezt a részt fentebb már bemutattam — az idézés pontatlansága következtében éppen hiányzik a *Sestakert*, illetőleg a *sexta* elnevezés. Ám, ha ezek után ismét SZÜCS könyvéhez fordulunk segítségért, s nem sajnáljuk a fáradságot, egy-két érdekes adatra bukkanunk. A szerző egy helyütt (II, 633) a régi városi jegyzőkönyvekből közöl a város története szempontjából érdekes idézeteket, többek között ilyeneket: „A Mester utcán kívül szőlőskertnek való helyet kell kiadni” (1670-ből való adat); „Az alsó járásiak részére a téglavermeknél levő búzaföldet szőlőskertekül el kell osztani, egy nyilastól kell fizetni I frt 50 dénárt” (1671. szept. 12.); „A temetőn kívül lévő hegyes homokot kötéllel mérjék fel s illendőképp pénz nélkül osztásuk ki azoknak, kiknek nincs szőlőjük” (1675. ápr. 1.). Nos, ezek már csakugyan mondanak valamit a számunkra, azt tudniillik, hogy a debreceni szőlős- vagy gyümölcsöskertek egy része — például a fentiekből kikövetkeztethetőleg a *Tégláskert*, s talán a *Homokkert* — a XVII. század második felében keletkezett. Egy mozzanat azonban nem világos ezekből az idézetekből. Itt valamiféle földosztásról, kisebb-nagyobb földjuttatásokról van szó?

A választ a legjobban megint csak egy Debrecen-monográfia adja meg számunkra, KOMORÓCZY GYÖRGYNEK „Debrecen története a felszabadulásig” című (Debrecen, 1955.) könyve. A mű 21. lapján a XVII. századi földbirtokviszonyokról szólva ugyan elmondja a szerző, hogy a föld időszakonkénti kiosztása csak földhasználati, nem pedig tulajdonjogot jelentett a teljes jogú polgároknak — mások még ezt a földhasználati jogot sem kapták meg —, könyvének más helyén azonban mégis arról szerzünk tudomást, hogy a szőlőskertek újdonsült gazdáik tulajdonuknak tekinthették a kapott vagy olesón vásárolt telket. Az 51. lapon ugyanis azt írja, hogy magántulajdonba a város egészen 1774-ig „nem adott senkinek földet, kivéve a házas beltelkeket és a város körül fekvő szőlőskerteket”.¹ Helyben vagyunk; mi éppen ez utóbbit akartuk megtudni.

6. Feladatunk egy részét ezzel már megoldottuk. De még mindig nem tisztáztuk e kérdéskör két leglényegesebb mozzanatát. Az első: mikor alakultak az első szőlőskertek? A második: mikor keletkezett a *Sestakert*?

A tárgykörből a számunkra elérhető utolsó monográfiát vesszük kezünkbe, ZOLTAI LAJOSNAK „Ismeretlen részletek Debrecen múltjából” című (Debrecen, 1936.) 15 íves munkáját. A kérdés első részére máris megvan a válasz (29): „Bizonyos, hogy a város körül már az 1500-as évek dereka táján volt néhány szőlőskert: mégpedig nem a homokos [azaz a keleti] oldalon, hanem a várostól délre-nyugatra a kötött talajú fekete földön.” S a könyvnek — igaz, csak hozzávetőleges — útmutatása nyomán most már gyerekjáték megtalálnunk azt a cikksorozatot, amelyet „A kertművelés múltja Debrecenben — A szőlős- és gyümölcskertek keletkezése” címmel ugyancsak ZOLTAI jelentetett meg a Debreczeni Újság 1934. évi 78—80. számában. Ebben a szerző példamutató alaposággal (nem is csoda, hiszen a cikksorozat Debrecen helyrajzi története című, mindmáig kiadatlan, hatalmas munkájának egy részlete!) vázolja a szőlőskertek keletkezését. Felsorolja s egyenként tárgyalja a legrégebbeket, vagyis azokat, amelyek a XVI. században és a XVII. század első felében keletkeztek (*Tócóskert*, *Postakert*, *Hatvan utcai kert*, *Boldogfalvai kert*, *Köntöskert*, *Vénkert*, *Csigekert* stb.); külön beszél a XVII. század második felének és a XVIII. század első felének kert-„létesítmény”-eiről

¹ Én ritkítottam. — G. L.

(pl. *Homokkert*, *Csapókert*), s végül tájékoztatást ad az azóta alakultakról. E harmadik csoportban az 1844-i keletkezésű *Sétakert*-tel és még egy-kettővel együtt végre ráakadunk a bennünket legjobban érdeklő névre is. Ezt írja (80. szám 4): „A város és a Nagyerdő között elterülő szőlőskertek aránylag új keletűek. Közöttük legidősebb az Újkert, amely az ingatlanok bevallási jegyzőkönyveiben sűrűbben 1752 óta szerepelget. A Sétakertet 1811-ben osztották ki, nyilasonként 20 frtért.¹ Négy dűlőben 242 és fél nyilasért így is 4848 frt folyt be a házipénztárba.”

7. Eddig a cikk. Hogy olvasóimnak érdemes volt-e egy-két nem is különösebben jelentős adatért velem együtt végigjárni az itt leírt, fáradságos, kerülőkkel teli utat, nem tudom. Nekem érdemes volt. S azt ezek után befejezésül már csak a „tudományos tárgyilagosság” kedvéért teszem hozzá az elmondottakhoz — remélem, senki sem nehezelt meg rám érte! —, hogy az a bor, amely a Sétakertben vagy bármely más debreceni szőlőskertben termett szőlőből készült, mindig is elég gyöngye minőségű volt. Ennek igazolására a sok közül hadd idézzek csupán egyetlen adatot, egy Townson Robert nevű angol utazónak a XVIII. század végéről származó sommás véleményét: „A városon kívül szőlős kertek is vannak, de nagyon silány bort teremnek” (BALOGH i. m. 23.).

GRÉTSY LÁSZLÓ

Ajtó. I. Szavunkat az ősi műveltségünket tárgyaló kézikönyvek (l.: ZSIRAI, FgrRok. 45, 46; BÁRCZI, Szók.² 10 stb.) szókincsünk finnugor-ugor rétegébe sorolják. Ha azonban a szó pontos etimológiai megfelelőit akarjuk megtudni, csakhamar nehézségekbe ütközünk.

2. A) Az *ajtó* szót egyeztetésének kezdete óta a kutatók egészen a legutóbbi időkhöz az *aj*, *áj* 'Kerbe; Tal, Schlucht', *ajak* 'Lippe', *felajz* '(Bogen) spannen; aufregen, aufspreizen stb.' „szócsalád” tagjának vélték (MUSz. 721—2, 723, 725—6; SZINNYEI: Nyr. VIII, 97—102; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 256; PAIS: MNy. XLV, 269 kk., különösen 274 stb.; l. még: EtSz.; SzófSz.; BÁRCZI, TA. 48—50; KÁLMÁN: MNyTK. 40. sz. 158 stb.).²

Az egyes eltérő nézetek lényegében csak abban különböztek egymástól, hogy a „szócsalád” előzményéül milyen rokon nyelvi szókat tettek fel. Az *ajtó* szó magyarázataként a szakirodalomban szinte máig legvalószínűbb véleményként a következő rokon nyelvi szók egybetartozását tartották számon: m. *ajtó*; zürj. *es*: *ē, d'žes* 'Tür'; votj. *es*; ?lapp N. *uk'sá*; finn *uksi* 'Tür' (vö.: BUDENZ: NyK. VII, 16, MUSz. 723; TOIVONEN: Vir. 1916: 165—6, FUF. XVII, 281; UOTILA: MSFOu. 65. sz. 318; SyrjChr. 75; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV. 121: ? m.; — E. ITKONEN, LpChr. 174: ? m.; — a tévesen idevont vog. *ūtax* szóról l. LIIMOLA: MFSOu. 125. sz. 304—7).

2. B) A szónak a finn *uksi* főnévvel és családjával való egybetartozása azonban súlyos alaktani nehézségbe ütközik. A magyar szó ugyanis „igei származéknak látszik [valamely] *ajt igéből” (EtSz.; l. még: MUSz. 725; SzófSz.; RÉDEI: NyK. LXVII, 300). Az egyeztetést illetően nehézség mutatkozik hangtani szempontból is (l. RÉDEI: NyK. LXVII, 300; — l. még: FUV. 121; E. ITKONEN: i. h.).

2. C) E nehézségek láttán RÉDEI (NyK. LXVII, 300) — az *ajtó* szót elválasztva az *aj*, *áj* „szócsaládtól” — BUDENZ (MUSz. 723) nyomán úgy véli, hogy a szó a finnugor *ana- (COLLINDER, CompGr. 410) ige származéka. A finnugor *ana- szócsalád tagjai a következők: finn *avata* 'öffnen, aufmachen'; mord. E. *an'ksima* 'Wuhne'; osztj. DT.

¹ Az én kiemelésem. — G. L.

² Az *aj*, *áj* stb. „szócsalád” egybetartozása — nézetem szerint — rendkívül bizonytalan (l. még K. PALLÓ MARGIT: NyK. LXV, 180—4). A látszólagos egyezések legalábbis részben — kétségtelen — alaki egybeesés eredményeképp jöttek létre.